

УКРАЇНСЬКЕ ПОВСЯКДЕННЯ РАНЬНОМОДЕРНОЇ ДОБИ: ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ: Вип. I: Волинь XVI ст. / Упор.: В.В.Безпалько, М.Б.Висотін, І.О.Ворончук, М.М.Кучерук, Ю.І.Чубик. – К.: Фенікс, 2014. – 739 с.

Окремі археографічні видання без перебільшення можна порівняти з життєдайним джерелом для спраглих дослідників. Ідеться не лише про науковий рівень публікації, зміст, хронологічні межі документів, що їх історики-археографи вперше вводять у науковий обіг, але й про ювелірну «королівську» огранку джерел масового характеру, яка перетворює цей безцінний алмаз на багатогранний «дьямент». До таких видань належить рецензований збірник документів, виконаний у кращих традиціях наукових публікацій. Його підготовлено на підставі фронтального вивчення унікального історичного джерела – актових книг ґродських і земських судів XVI ст., що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Київ. Питання актової археографії мають на сьогодні важливий практичний і теоретичний інтерес. Дві характерні риси вирізняють цей збірник із-поміж інших: ретельно відібрані й опрацьовані історичні документи, унікальні за своєю інформативною цінністю щодо висвітлення проблем повсякдення, а також філігранний джерелознавчий аналіз актового матеріалу із застосуванням новітніх дослідницьких методів.

Архітектоніка (у філософському сенсі – мистецтво впорядкованих і структурованих систем) збірника є класичним зразком археографічного видання: слово до читача (с.4–5), історична передмова з оглядом історіографії проблем повсякдення, глибоким джерелознавчим аналізом документів, що публікуються, новітніми методичними прийомами та методологією у висвітленні інформативного потенціалу джерел (с.6–74), археографічна передмова, яка характеризує едиційні засади: прийоми й методи передачі текстів документів XVI ст., підходи до укладання редакційних заголовків до них, іменного та географічного покажчиків (с.75–79), перелік документів за редакційними заголовками (с.80–118), тексти 320 документів у хронологічному порядку з 1560 до 1600 рр. (с.121–638), науково-довідковий апарат, що включає перелік слів під титлами (с.641–642), скорочення, уживані в текстах документів та умовні скорочення (с.642), предметно-тематичний словник матеріальних реалій повсякдення (с.643–652), словник застарілих слів та юридичних термінів (с.653–670), метрологічно-нумізматичний словник (с.671–673), перелік релігійних свят, згаданих у текстах документів (с.674), іменний (с.675–720) і географічний (с.721–730) покажчики та список включених до збірника 97 ілюстрацій (с.731–737).

З археографічних праць Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (Київської археографічної комісії) простежуємо новаційні підходи – публікація

документів, зокрема у серійному багатотомному виданні «Архив Юго-Западной России», починалася з ґрунтовної передмови, за обсягом і характером – справжнього монографічного дослідження. Цю традицію успадкували сучасні сумлінні дослідники, які виявляють, атрибутують, описують, публікують документальні джерела, намагаючись розкрити їх інформативний потенціал, показати широкий спектр проблематики і значенневих відтінків джерел.

Передмову до збірника («Актові книги ґродських і земських судів як джерело до історії українського повсякдення ранньомодерної доби») написала високопрофесійний фахівець, відома дослідниця історії України XVI–XVII ст., керівник цього проекту і його науковий редактор доктор історичних наук І.О.Ворончук. Дослідницький простір під назвою «повсякдення ранньомодерної доби» для авторки багатоаспектний. Він включає повсякденне життя різних страт волинського соціуму (шляхти, міщанства, селянства, духівництва) в найширших його проявах, що становить стрижневий напрям студювань та історіографічний інтерес історика. На підставі новітніх підходів авторка демонструє шлях до подолання деяких напрочуд живучих історіографічних стереотипів і міфів, що не знаходять документального підтвердження, а отже – не відповідають тогочасним реаліям. Відзначимо також джерелознавчі рефлексії дослідниці з приводу актової документації, залученої як джерело для висвітлення проблем соціальної історії. Останнє чи не найважливіше для розуміння й оцінки персонального внеску авторки у вивчення важливого напрямку сучасних історичних студій – історії повсякдення.

Розпочинається передмова з огляду проблем повсякдення в науковому дискурсі останніх десятиліть. І.О.Ворончук стисло характеризує генезу історії повсякдення як нової субдисципліни, поширення ідей про повсякдення та уконституювання галузі гуманітарної науки, об'єктом вивчення котрої стає людина в усьому розмаїтті її життєвих проявів (с.6). Авторська візія проблем повсякдення та методологічні підходи до реконструкції повсякденного життя формувалися під впливом ідей знаних філософів, соціологів, істориків – Ф.Броделя, П.Бурдьє, Е.Гуссерля, А.Людтке, М.Фуко. Не обійдено увагою в передмові здобутки історії повсякдення на теренах вітчизняної історіографії. Згадано низку праць, зокрема серію підготовлених на солідному академічному рівні публікацій Інституту історії України НАНУ, присвячених різним аспектам теорії та практики повсякдення (с.7, 10–13). Важливі спостереження І.О.Ворончук щодо проблем українського повсякдення ранньомодерної доби з погляду феномену особливого кордонного чи прикордонного життя орієнтують майбутніх дослідників на перспективні напрями досліджень.

Апелюючи до тези французького історика-медієвіста Л.Альфана «там, де мовчать джерела, історія німа» («où les documents sont muets, elle [histoire] se tait»), І.О.Ворончук уважає, що дослідження різноманітних практик повсякденного життя можливе лише при вивченні найширшого комплексу джерел, які є в розпорядженні фахівця. На її думку, для висвітлення проблем українського повсякдення джерельна база достатня – величезний масив так званих актових книг ґродських і земських судів, що функціонували в українських землях упродовж 400 років.

Як досвідчений історик-джерелознавець, І.О.Ворончук доводить, що розкрити інформативний потенціал актової документації можна лише розуміючи правовий і соціальний контексти формування актових книг та практику функціонування тогочасної судової системи. Джерелом вивчення розвитку останньої на українських теренах XVI ст., особливостей ведення судової документації для дослідниці є статuti Великого князівства Литовського. Їх аналіз (як джерело вивчення діяльності ґродських і земських судів Правобережної України XVI–XVII ст. ці юридичні пам'ятки стали об'єктом наукових зацікавлень І.О.Ворончук ще на початку 1990-х рр.) надав можливість розкрити організаційні засади діяльності судових установ та їх юрисдикції, показати специфіку розгляду справ і вимоги до документування, визначити повноваження й відповідальність судових урядників за правильність актових записів тощо. Зауважено також запровадження в повсякденній діловій практиці документів, обов'язковість яких не обумовлювалася статутами. Ідеться про присягу підписка 1582 р., текст котрої впорядники вперше ввели в науковий обіг (с.18, 354). Ураховуючи той факт, що судові установи, маючи право «в'ѣчности» (надання документам приватного характеру юридичної сили), виконували функції нотаріальних закладів, авторка передмови називає широке коло документів приватно-правового характеру, які містяться у записах актових книг, зокрема акти купівлі/продажу нерухомості, розподілу спадкового майна, угоди щодо оренди та застави маєтків, шлюбні контракти, вінові записи та ін. (с.27).

Важливу інформацію читач віднайде в історичній передмові стосовно видів судової документації (позови, судові декрети), характеру приватно-правових документів (тестаменти, різноманітні угоди, розподіли спадщини, інвентарі маєтків, квити та ін.), публічно-правових актів (королівські жалувані грамоти, привілеї, універсали, сеймові конституції, люстрації тощо) й, нарешті, діловодної класифікації різних категорій актових книг. Документознавчі та діловодні аспекти, до яких звернулася І.О.Ворончук, сприяють кращому прочитанню документації, розумінню значущості інформації актових записів як історичного джерела до вивчення щоденного життя, різноманітних стосунків між людьми різних станів тощо.

Залучаючи актові книги для вивчення ментальності та повсякденних поведінкових стереотипів людей XVI–XVII ст., І.О.Ворончук звернула увагу на важливий аспект документації шляхетського судочинства, що має непересічне значення для глибшого уточнення стратифікації тогочасного соціуму: в актах виступають не лише елітарні групи пануючої верстви – князі, магнати, пани, а здебільшого рядова непомітна шляхта – середня та дрібна, мало- й незаможна. Важливим показником інформативного потенціалу власне шляхетських джерел, на думку авторки передмови, став значний документальний матеріал стосовно селянства та міщанства (с.27).

Багаторічна практика вивчення актових книг ґродських і земських судів Волині зазначеного періоду сприяла формуванню у дослідниці власних методик роботи з такою документацією. На думку І.О.Ворончук, опрацьовуючи цей масив джерел, слід пам'ятати, що реальність може подаватися у зміщених акцентах і тому вимагає критичного підходу й додаткової перевірки інформації шляхом її ретельного зіставлення з даними інших актів (с.28).

Розлогою та найціннішою частиною передмови, яка дає нове знання про повсякдення українського соціуму XVI ст., стала характеристика різних проблем, які вдалося авторам-упорядникам означити, уважно читаючи тексти 160 актових книг, здійснюючи експертизу й відбір документів для публікації. Найважливіші аспекти повсякденного життя, яскраво викладені та проілюстровані уривками з актів, включених до опублікованого збірника, презентовано в передмові в окремих тематичних блоках. Заслуговує на увагу характеристика соціальної структури тогочасного українського суспільства зі становою ієрархією. Названо не лише основні соціальні стани, а й локальні групи у середині верств – клієнтельні, професійні, родинні, етнічні ідентичності (с.29). У документах збірника переважно фігурують не найбільші власники земельних латифундій Волині, представники найвідоміших князівських родів та магнатських кланів, про яких на сьогодні маємо найбільшу історіографію – найчастіше в них представлено життєві обставини та реалії щоденного життя середньозаможної, а також малоземельної «уродзonoї» шляхти як найбільшої групи панівної верстви Волині.

Глибокий аналіз джерел, уперше введених у науковий обіг, надав І.О.Ворончук можливість простежити поляризацію волинської шляхти, її настрої, адже, попри свій панівний начебто статус, шляхтичі усвідомлювали власне неповноправне, порівняно з князівсько-магнатськими кланами, становище, та були змушені шукати засоби до виживання, у тому числі служити при великопанських і заможних шляхетських дворах, у канцеляріях судово-адміністративних установ, робити військову кар'єру. Творче прочитання текстів документів увиразнило важливі аспекти соціальних зв'язків: стосунки між панамі та слугами-шляхтою, яка залежала від винагородження за службу, сподіваючись на опіку й захист із боку патрона. Зміст окремих документів яскраво ілюструє як військову діяльність шляхти, так і її службу в канцеляріях судових установ на урядах писарів, адвокатів, возних.

Не обійшла І.О.Ворончук увагою і проблеми опікунства та його поширення в повсякденній культурі. Історіографія (як зарубіжна, так і вітчизняна) зверталася до розгляду опікунської практики в контексті правових засад та норм. Різноманітні аспекти соціальної практики опікунства авторка передмови характеризує винятково на підставі аналізу документів, включених до збірника: пояснюється зв'язок опікунства з великою смертністю населення зазначеної доби, розкривається його вплив на долю опікуваних дітей тощо. Компаративне зіставлення законодавчих норм та реальних життєвих ситуацій розкриває як різноманітні практичні підходи до опікунства, зокрема відсторонення матері від опіки над власними дітьми, так і поведінку недоброчесних опікунів, котрі, попри моральні приписи, використовували складні життєві колізії, як правило близьких родичів, зловживаючи опікунськими обов'язками та збагачуючись за рахунок вихованців.

Кілька віднайдених упорядниками документів уможливили висвітлення проблем тогочасного дитинства, а саме його сприйняття, виховання та навчання дітей, дитячі ігри, ранні практики соціалізації шляхетських дітей, служба неповнолітніх, вплив внутрішньосімейних і міжродинних стосунків на долю дітей.

Актові книги – чи не найважливіше джерело для вивчення культури нижчих верств населення, тогочасної «мовчазної більшості» (А.Я.Гуревич). Із позицій сучасної методологічної парадигми авторка передмови до збірника запропонувала аналітичний розгляд різноманітних аспектів повсякденного життя селянства – найчисленнішої верстви української людності, зокрема йдеться про ієрархічну структуру селянства. Наведені І.О.Ворончук підрахунки розмірів селянських домогосподарств на Волині є важливим внеском дослідниці в розвиток історичної метрології (с.42–43). Оригінальні та цінні з наукового погляду апробовані у численних дослідженнях авторки методики реконструкції селянських родоводів та підрахунки коефіцієнту окремої селянської родини, що відкриває можливості з'ясувати демографічну поведінку тогочасної людності (с.49).

За документами, залученими до збірника, І.О.Ворончук змальовує побут шляхетського, селянського та міщанського повсякдення, людей у буденному оточенні речей і предметів матеріального життя (с.49–55). Описи дворів і житлових будинків, господарських будівель, «ізб» (кімнат), військового спорядження, одягу, посуду, прикрас, харчових припасів та їжі яскраво засвідчували соціальний статус представників тогочасного соціуму.

Відзначимо цінні демографічні зауваги стосовно реальних втрат людності внаслідок татарських нападів на Волинь, спустошення міст і сіл, пограбування маєтків, захоплення людей у полон. Яскраво змальовано людські драми, пов'язані з такими подіями (с.55–59).

Ранньомодерний комунікативний простір давно вже став об'єктом наукових студій. До проблем соціального мікроклімату, що формувався між окремими верствами та всередині самих станів звернулася й авторка передмови до збірника. Документи повідомляють про боротьбу шляхтичів за селян і межові землі, складні повсякденні стосунки жовнів із місцевим населенням – шляхтою, міщанами, селянами, про спротив людності грабункам та знущанням із боку вояцтва.

Інвентарі міст, поборові реєстри, включені до збірника, висвітлюють повсякденне життя міського населення, подають опис замкових укріплень, свідчать про соціально-етнічну структуру міст, ремісничі професії.

І.О.Ворончук демонструє високий рівень обізнаності з науковою літературою, дотичною до проблем повсякдення. Зокрема в передмові згадується про новий напрям у вітчизняному історієписанні – конфліктологію. Опрацьовані авторкою документи засвідчують різного роду конфліктні ситуації між рідними та близькими людьми, подружжям, родами, сусідами, які виникали на ґрунті порушення шляхетського спокою чи приниження шляхетського статусу, гідності й честі, зведення поррахунків із супротивником. Документи засвідчують вирішення особистісних конфліктів через практику шляхетських поєдинків.

Упорядники збірника опублікували низку документів про взаємовідносини українського населення Волині з іншими етнічними групами, зокрема волинських міщан з єврейськими громадами. Міжетнічні «кривдзь», що їх чинили як українська людність, так і євреї, оскаржувалися у судах. Документи містять і факти конфліктів та ворожнечі євреїв між собою, і виявлення ними етнічної солідарності.

Останній тематичний сюжет передмови стосується природних чинників, які впливали на окрему особу та суспільство у цілому. Природне оточення й умови повсякденного життя важливі для розуміння мотивацій поведінкових стереотипів, підсвідомості окремої особи та колективної свідомості соціуму (с.69). У документах містяться дані про хвороби та пошесті, які негативно впливали на людське життя у XVI ст. Попри випадковий характер повідомлень про захворювання (огляд шляхетського війська, судова справа про конфлікт лікаря та пацієнта), вони містять дані про недуги, їх поширення та методи лікування.

Окресливши найширші прояви загальної культури повсякдення, І.О.Ворончук слушно зазначає, що описані в передмові декілька сюжетів далеко не вичерпують різнобічні аспекти повсякденного життя різних верств волинської людності XVI ст. і залишає широкий простір для інтерпретації джерел та нових напрямів їх вивчення.

Фронтальний перегляд усіх актів, унесених до книг ґродських і земських судів Володимирського, Кременецького, Луцького повітів (не зайве було б подати їх перелік в окремих додатках), копіювання текстів актових записів, що вимагало тривалих практик та призвичаєння до мови XVI ст., детальний аналіз змісту документів зорієнтували впорядників у відборі найрепрезентативніших в інформативному сенсі – скарги, інвентарі міст, сіл, маєтків, реєстри майна, зізнання возних, угоди, судові декрети, тестамети, універсали, привілеї. 24 документи з 320 (близько 7,5% від загальної кількості опублікованих у цьому збірнику) було вже оприлюднено в різноманітних виданнях Київської археографічної комісії («Архив Юго-Западной России», «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни»), у журналі «Киевская старина», сучасних «Українському історичному збірнику», «Українознавстві», наукових записках, археографічних виданнях окремих актових книг. У легендах до документів, раніше опублікованих, зазначено вихідні дані про всі ці видання.

Едиція текстів документів оснований на методичних рекомендаціях, розроблених науковцями й архівістами, а також на багатому практичному досвіді опрацювання актової документації науковим редактором цього збірника. Упорядники успішно подолали складності в передачі текстів із літерами, які вийшли зі вжитку, лігатурами, титлами, надрядковими літерами і графічними знаками, діакритикою, скороченими словами. Різноманітні особливості актових записів, як-от виправлення текстів, помилки в написанні, маргіналії коментуються в посторінкових примітках.

Принцип презентації документів логічний: у збірнику їх розміщено у хронологічному порядку – за роками з 1560 до 1600 рр., усередині років – за місяцями й числами. Дати в документах (за юліанським календарем та ерою від Різдва Христового) зазначено словами (лѣта Божого нароженъа тисеча патьсотъ осмъдесат четвертого мсца ноябра пятогонадцать дна – №168), літерами під титлом (лѣт. Божего нарож. АФѣЗ мсца сен. З дна – №11), у поєднанні літер і слів (лѣта Бож. нарож. АФ семдесатого мсца генвара ДІ дна – №23), двома літерами, що вказували на останні цифри року (року ОЕ мсца июля КЗ дна – №57; року ПГ мсца октебра К дна – №159). Предметно-тематичний

підхід у групуванні документів видався впорядникам неприйнятним, оскільки зміст кожного з них міг стосуватися декількох тем. Групування документів за видами (інвентарі, судові декрети, привілеї, універсали тощо) унеможливлено невизначеністю видового складу більшості документів, що знайшло відображення в редакційних заголовках. За рідкісним винятком (див. №21, прим. ред. до №319–320) самоназви документів відсутні. Означені в редакційних заголовках назви – «розподіл маєтків» (№254), «зізнання» (№5, 8 і т.д.), «розгляд» (№17), «розв'язання» (№90), «оскарження» (№130), «оповідання» (№240) стосуються не видів документів, а їх змісту. Фактично скарги, визнання, зізнання, декрети розглядалися під час судового засідання й фіксувалися (були «уписань»), «визнане до книг земских записати казали» – №26) в, умовно назвемо їх сучасною судовою лексикою, протоколах, точніше журналах судових засідань. Традиція надання редакційних заголовків до судових справ на кшталт «жалоба», «дознання», «заявлення», «донесеніє», «свидѣтельство», «позовъ къ суду», «объясненіє» зародилася у практиці укладання перших наукових описів актових книг за XVI ст. Київського центрального архіву давніх актів, реалізованих київськими архівістами у другій половині XIX – на початку XX ст. Моделі дескриптивних методик наслідували наступні покоління фахівців, укладаючи описи окремих актових книг¹.

Із проблемами визначення номіналів історичних документів зіштовхуються археографи у практичній роботі. Згадати, для прикладу, хоча б видання В.І.Щербини «Документи до історії Києва 1494–1835 рр.» в «Українському археографічному збірнику» (1926 р.), де історик не завжди розрізняв види документів – «грамота», «акт», «диплом». Упорядники «Каталогу колекції документів Київської археографічної комісії, 1369–1899» (1971 р.) у редакційних заголовках указували не номінали документів, а їх зміст (див.: №19: 1527. Сигізмунд I залишає королівського придворного Івана Печиховського орендарем с. Шаньова Львівського пов.; №41: 1560, березня 6. Сигізмунд Август надає м. Володимиріу магдебурзьке право). Вочевидь, перспективним видається дослідження про види документів XVI–XVII ст., форми юридичних актів, тогочасні вимоги щодо відповідного формуляра та їх дотримання, практики урядників щодо «актикування» (внесення до актових книг) документів, що матиме практичне значення при підготовці майбутніх тематичних документальних збірників та при укладанні редакційних заголовків до документів. Щодо заголовків, то не зважаючи на невизначеність видових форм документів і синонімію понять (зізнання/визнал – №83, визнання/созьнал – №82), упорядники передали детальний зміст судових справ і так званих нотаріальних записів. Детальні редакційні заголовки до документів у збірнику мають якісні переваги порівняно із заголовками до актів, уміщених у сучасних описах актових книг, підготовлених українськими архівістами за останні роки².

Складними завданнями виявилось укладання іменного покажчика за

¹ Див.: Кременецький земський суд: Описи актових книг. – Вип.1: Книги №1–11 (1568–1598 рр.). – К., 1959; Володимирський гродський суд: Подокументні описи актових книг. – Вип.1: Справи 1–5: 1566–1570. – К., 2002.

² Пор.: Володимирський гродський суд: Подокументні описи актових книг. – Вип.1. – Справи 1–5: 1566–1570.

усталеною у сучасній археографічній практиці традицією, та ідентифікація імен, що пов'язано зі специфікою вживання в документах того часу чоловічих і жіночих антропонімів: прізвища утворені від топонімів, найменування жінок і за чоловіком, і за родовим прізвищем по батькові (Валентоваа Пашинскаа Катерина Гораиновна – №180), ужито форми імен, які складно передати в називному відмінку (Дегтя Моисеа – №279), прізвища чи прізвиська селян, міщан, слуг, челяді, збіги форми прізвища з формою по батькові (Левонъ Хилимоновичъ – №85), варіативність форм уживання прізвища (Дегтя – Дегтевского – №279, 302). Довершеність виданню надало б включення до іменного покажчика імен, згаданих у примітках до тексту історичної передмови, наведених в археографічній передмові та зазначених у переліку документів на с.80–118.

Не менш копітким було й укладання географічного покажчика з сучасним написанням географічних об'єктів – назви держав, адміністративно-територіальних одиниць (воєводств, повітів), міст, передмість («от Вишневец» – №290), сіл, річок, урочищ. За необхідності подавалися назви об'єктів за джерелом (Белозорок, Бецки, Зборєскъ, Кгданськ, Рикга).

Список вдало підібраних ілюстрацій потребує певних уточнень, зокрема при посиланні на музейні предмети Острозького державного історико-культурного заповідника, доцільно було зазначити їхні інвентарні номери та номери за книгою надходжень із метою уніфікації інформації про ілюстрації (до окремих сторінок актових книг, поданих як ілюстрації, упорядники вказали вичерпну інформацію – номер фонду, опису, справи, аркуша).

Корисна для читача наявність двох словників – застарілих слів та юридичних термінів і предметно-тематичний матеріальних реалій повсякдення з визначеннями понять і подеколи розлогим тлумаченням змісту, етимології термінів (гродський суд, земський суд, комора, короґва, позов, чашник). Дефініції термінів адаптовано до вказаних словників (пор.: бидло/быдло, буда, гостинець). Не зайве було б додати до словників згадані в текстах документів архаїзми: зацност (с.393), пасерб (с.368), прасол (с.118), листи церокграфи (с.368). Варто, на наш погляд, зазначити варіативність застосування термінів у документах (дыкнитар, дикгнитар – №168) і для зручності користування та пошуку необхідної інформації подати посилання на сторінку збірника, де згадуються терміни, включені до обох словників. Археографічна практика знає випадки, коли в межах загального збірника укладали предметні покажчики³.

Рецензований збірник Науково-дослідного інституту українознавства МОН України започаткував роботу над «Серією документальних джерел», реалізація якої розширить джерельну базу з історії України, традиційних історичних дисциплін – дипломатики, палеографії, історичної демографії, генеалогії, історичних географії та метрології, документознавства, історії державних установ. Одне із завдань автори-впорядники даного збірника документів убачали в тому, щоб показати можливості «золотого джерелознавчого фонду» наукових студіювань, які виходять за межі проблем і запитів історичної

³ Див., напр.: Український археографічний збірник Археографічної комісії ВУАН. – Т.2. – К., 1927.

науки, завойовують зону культурологічного, лінгвістичного, правознавчого інтересів. Опубліковані документи відкривають перспективи нових напрямів досліджень у гуманітаристиці – етнометодологія, конфліктологія, повсякдення. Насамкінець зазначимо, що вихід друком збірника документів з історії українського повсякдення ранньомодерної доби – своєчасна й важлива подія, адже праця збагатила вітчизняну археографічну практику, ставши помітним історіографічним фактом.

К.І.Климова (Київ)